

пам'яток. Вивчення озброєння, за деякими винятками, не йшло далі його формального опису. Зброя в основному розглядалась з точки зору її культурної належності, до того ж більшість знахідок трактувалась як виробу, що потрапили у Середню Європу із Північного Причорномор'я або в процесі воєнної експансії скіфів, або в результаті економічних зв'язків. Позитивною тенденцією, яка зародилась у цей період, була спроба виявлення у колі озброєння скіфського типу виробів місцевого виробництва.

На другому етапі, що почався в післявоєнний період, завдяки всебічному дослідженню пам'яток, насамперед могильників, джерелознавча база значно поповнилась знахідками озброєння. Це дало можливість європейським дослідникам конкретніше підійти до питань походження озброєння, його етнічної належності. На цьому етапі поряд з працями загального характеру, в яких розглядалися різноманітні знахідки скіфського типу в Середній Європі, в тому числі і озброєння, почали з'являтися статті, спеціально присвячені тим чи іншим видам зброї. Спираючись на досягнення радянських дослідників, зарубіжні автори зробили плідні спроби розробки її типологічної класифікації, хронології тощо. Як і раніше, найактуальнішими питаннями вивчення озброєння скіфського типу в Середній Європі є питання, що пов'язані з його генезисом.

С. А. СКОРЬЙ

История изучения оружия скифского типа в Средней Европе

Резюме

В истории изучения одной из важнейших категорий находок скифского типа в Средней Европе — так называемого скифского оружия, по мнению автора, следует выделить два основных этапа. Для первого (вторая половина XIX в. — 40-е годы столетия) характерна весьма ограниченная источниковедческая база, основанная главным образом на случайных находках или предметах вооружения, известных из разрушенных могильников. Изучение вооружения, за редким исключением, не шло дальше его формального описания. Оружие рассматривалось в основном с точки зрения его культурной принадлежности, причем большинство находок трактовалось как изделия, попавшие в Среднюю Европу из Северного Причерноморья скорее всего в процессе военной экспансии скифов, чем в результате экономических связей (П. Райнке, Т. Сулмирский). Положительной тенденцией, зародившейся в этот период, явилась попытка определения в кругу вооружения скифского типа изделий, относящихся к местной продукции (В. Гинтерс). На втором этапе (послевоенный период) источниковедческая база значительно пополнилась находками вооружения из ряда обстоятельно исследованных памятников, в первую очередь могильников (например, Сентеш-Вежерzug, Фериджеле, Хотин и др.), что позволило некоторым исследователям более конкретно подойти к вопросам происхождения вооружения, его этнической принадлежности. Наряду с работами общего характера, рассматривающими различные находки скифского типа в Средней Европе, в том числе и вооружение, появились исследования, специально посвященные тем или иным видам оружия. Опираясь на достижения советских скифологов, зарубежные авторы (М. Пардуц, А. Вульпе, З. Букковский, В. Васильев, Я. Хохоровский и др.) предприняли плодотворные попытки разработки типологической классификации вооружения, его хронологии и т. д.

По-прежнему наиболее актуальными вопросами изучения вооружения скифского типа в Средней Европе являются вопросы, связанные с его генезисом.

В. В. РУБАН

Магістратура агораномів в Ольвії

Тема дослідження державного устрою Ольвійського полісу — однієї з найвизначніших рабовласницьких держав, що існувала на території Північного Причорномор'я в античну епоху, — не нова. До неї неодноразово зверталися

дослідники починаючи ще з ХІХ ст.¹ В радянський час, особливо в останнє десятиріччя, завдяки інтенсивним археологічним дослідженням Ольвійського городища та поселення його оточення² значно поповнився фонд джерел, що містять важливі свідчення з історії Ольвії в різні періоди її розвитку.

Як встановлено по досить численним лапідарним написам, в елліністичний період в Ольвії існував рабовласницький демократичний лад³. Вищим джерелом державної влади визнавався демос — вільне повноправне населення полісу. Виразником його волі був політичний орган — еклесія, тобто збори демосу. До апарату державного управління належали різні колегії магістратів — службових осіб. За свідченням епіграфічних пам'яток, в Ольвії в цей час існувало кілька таких колегій — архонти, сітони, навклери, колегії «дев'яти» та «семи»⁴. Однією з найважливіших в античному суспільстві була магістратура агораномів, про яку в Ольвії догетського періоду до останнього часу не було практично ніяких відомостей.

В елліністичних полісах колегія агораномів відала головним чином організацією торгівлі, слідкувала за впорядкованістю міського ринку та здійснювала нагляд за додержанням правильності мір і ваги⁵.

Прямі свідчення про діяльність агораномів в Ольвії збереглися в чотирьох лапідарних написах⁶ та на свинцевій гирі⁷. Проте всі ці джерела відносяться до перших століть нашої ери, тобто до заключного періоду існування міста.

В. В. Латишев, аналізуючи матеріали відносно магістратури агораномів в Ольвії зокрема і античних полісів взагалі, висловив припущення, згідно з яким згадані колегії повинні були існувати в Ольвії і в ранні періоди⁸. Гіпотезу В. В. Латишева підтримала Т. В. Блаватська на базі історичних аналогій з Істрією, історія та державний устрій якої багато в чому спільні з Ольвією⁹.

Нещодавно П. Й. Карішковський опрацював і систематизував важливі джерела для вивчення вказаного кола питань ольвійської історії — бронзові та свинцеві гирі з зображенням дельфіна і легендою, що складається з двох частин — етнікона ОΛΒΙΟ та скорочень особових імен ΑΠΟ, ΑΡΙΣΤΟ, ΔΙΟΝΥ, ΚΡΙΤΟΒΟ і ΧΑΡΙΝΑΓ¹⁰. Основна кількість гирьок відноситься до ІІІ ст. до н. е., гиря ж з іменем ΑΡΙΣΤΟ датується більш раннім часом — кінцем ІV — першою половиною ІІІ ст. до н. е. Як цілком слушно зазначає дослідник, наявність на гирях зображення дельфінів — герба міста та етнікону ольвіополітів ОΛΒΙΟ підкреслює державне значення

¹ Латишев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Спб., 1887.

² Крижицький С. Д. Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави. — Археологія, 1978, 26, с. 49—58.

³ IRE, I², Надписи Ольвии. Л., 1968.

⁴ Зуц В. Л. Державний лад Ольвії в VI—I ст. до н. е. — УІЖ, 1970, № 9, с. 71.

⁵ Латишев В. В. Очерк греческих древностей. Спб., 1888, ч. 1, с. 235; Oehler J. Agoranomoi. — RE, 1894, Bd 1, S. 883.

⁶ IRE, I², 128, 129, 635. Горбунова К. С. Поставительная надпись в честь Ахилла — героя с острова Березань. — В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 96—99; Надписи Ольвии. № 90; Трещев Ю. Н. О двух ольвийских посвящениях Ахиллу. — ВДИ, 1975, № 1, с. 70—74.

⁷ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. — ОАК за 1908 г. Спб., 1912, с. 75—76. Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья. М.; Л., 1955, ч. 1, с. 47, рис. 8; Чистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. — Археология и история Боспора. Симферополь, 1962, т. 2, с. 84, № 36; Карішковський П. Й. Про державний устрій Ольвії. — УІЖ, 1973, № 2, с. 99, рис. 1, б.

⁸ Латишев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, с. 298.

⁹ Блаватская Т. В. О финансовых коллегиях Ольвии и Истрии. — КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 57—58.

¹⁰ Карішковський П. Й. Про державний устрій Ольвії, с. 100.

цих гир. Вказана обставина дозволяє припускати, що абрєвіатури на гирях означали імена агораномів¹¹.

Проте необхідно зауважити, що наведені вище дані є побічними і не вичерпують всіх відомостей про діяльність магістратури в Ольвії. За останні роки в ході археологічних досліджень Ольвії та її периферії одержано нові пам'ятки про ольвійських агораномів, що дозволяють по-новому інтерпретувати не тільки вже давно відомі документи такого гатунку, але й



Рис. 1. Червоноглиняна ойнохої з агораномним клеймом в приміщенні VIII вілли № 1 в уроч. Дідова Хата в момент знахідки.

корінним чином переглянути питання про магістратуру агораномів в Ольвії взагалі.

Під час розкопок античної сільськогосподарської вілли № 1 в уроч. Дідова Хата одержано велику кількість цінного, часто унікального археологічного матеріалу¹². Зокрема, тут знайдено дві фрагментовані червоноглиняні ойнохої (рис. 1) з рельєфними клеймами. Легенди клейм містять вказівку на посуду агораномів та абрєвіатури імен: ΑΓΟΡΑΝ, ΣΠΚΟΥ, ΤΟΥΧΑΡ (рис. 2) та ΑΡΙΣΤΕΙ ..., ΑΓΟΡΑΝ ...

Основні прямокутні штемпелі супроводжуються додатковими анепіграфічними клеймами одного штемпелю, на яких зображено, імовірно, морську тварину. Значення останніх поки що остаточно не з'ясоване. У всякому разі та обставина, що ці самі відбитки зустрічаються і на гирях, виключає можливість гадати про їх належність до керамевсів.

Щодо дати наведених клейм, то в цьому відношенні необхідно зазначити, що вілла в уроч. Дідова Хата, як і інші пам'ятки такого роду, являє собою закритий археологічний комплекс, хронологічні рамки якого встановлюються досить надійно. Аналіз імпортного чорнолакового та розписного посуду з вілли дозволяє датувати її останньою третинною IV — першою половиною III ст. до н. е., проте вивчення нумізматичного матеріалу дає змогу уточнити дату загибелі цієї пам'ятки в межах 250—240 рр. до н. е.¹³ Таким чином, час існування вілли № 1 в уроч. Дідова Хата припадає на період між 331 р. до н. е. — дата походу Зопіріона на Ольвію¹⁴ — та 250—240 рр. до н. е. — початок корінних змін в етнічному середовищі оточуючих місто варварських племен¹⁵. Такій даті не суперечать і палеографічні особ-

¹¹ Каршиковський П. Й. Про державний устрій Олівії, с. 101.

¹² Рубан В. В. Античная усадьба на побережье Бугского лимана. — АО 1973 г. М., 1974, с. 335—336; Рубан В. В., Буйских С. Б. Исследование в уроч. Дидова Хата — АО 1973 г. М., 1976, с. 368.

¹³ Рубан В. В., Урсалов В. Н. Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. — ВДИ, 1978, № 3, с. 82—88.

¹⁴ Жебелев С. А. Милет и Ольвия. — Северное Причерноморье. М.; Л. 1953, с. 38—47; останнім часом питання про похід Зопіріона викликало дискусію серед румунських дослідників. А. Сучевяну висловив припущення про два походи Зопіріона (див.: Suceveanu A. O ipoteza despre Zopyrion. — SCIV, 1966, N 4, p. 635—644), проте ця гіпотеза відкинута В. Ілієску (див.: Iliescu V. Campania strategului Zopyrion la Dunarea de Jos. — Pontica, 1971, 4, p. 57—72), який також висловився проти думки дослідників, які вважають датою вказаної події 326 р. до н. е. (див.: Iliescu V. Zum vermeintlichen pontisch-orientalischen Plan Alexanders des Großen. — Еірѳѳ. XIV Международная конференция античников социалистических стран. Ереван, 1976, с. 161).

¹⁵ Рубан В. В. Кельти на Південному Бузі та Нижньому Дніпрі. — УІЖ, 1978, № 9.

ливості шрифту агораномних клейм, які дозволяють відносити їх до першої половини III ст. до н. е.¹⁶

Повертаючись до розгляду наведених вище клеймованих ойнохой з Дідової Хати, зазначимо, що червонувата з світлою обмазкою (остання часто має зеленуватий відтінок) глина, з якої виготовлено ці посудини, не залишає місця сумніву в їх ольвійському виробництві, оскільки з ідентичної глини сформовано переважну більшість червоноглиняної столової ке-

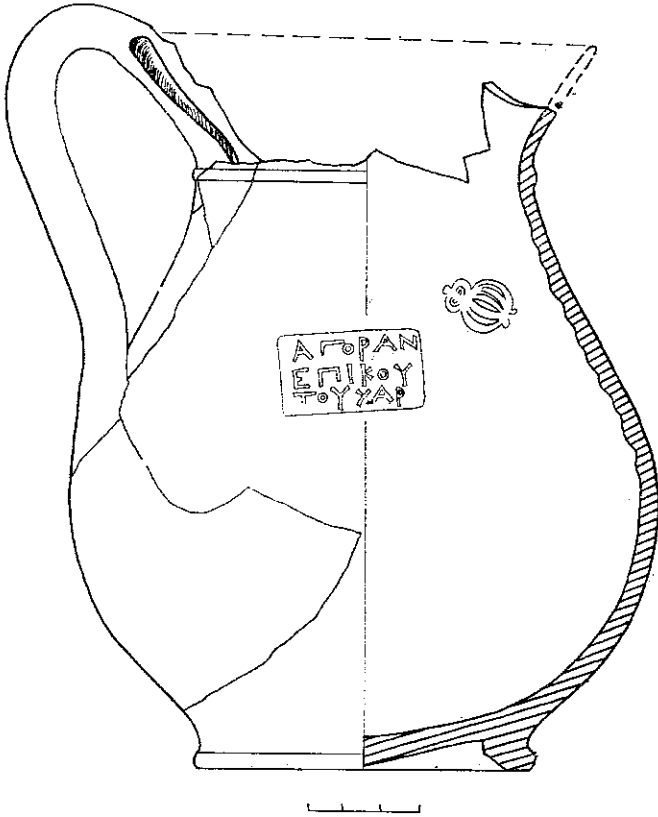


Рис. 2. Ольвійська червоноглиняна ойнохой з агораномним клеймом з вілли № 1 в уроч. Дідова Хата (ДХ—73 в. № 1—36).

раміки в Ольвії¹⁷ та на території її хори в елліністичний період. Ця думка може бути підкріплена й іншими міркуваннями, а саме на основі онома-тологічних висновків, що впливають з розгляду антропонімів наших клейм. Доповнення втраченої частини імені в двохрядковому клеймі не викликає особливих труднощів: ΑΡΙΣΤΕΙ ΔΟΥ | ΑΓΟΡΑΝ ΙΟΜΟΥΝΤΟΣ. Як відомо, антропонім Арістід фігурує в списку ольвійських громадян II ст. до н. е. як патронім у сполученні «Діонісій, син Арістіда»¹⁸. Ім'я агораномом в трирядковому клеймі також знаходить відповідність в імені Епікура, сина Адраста з цього самого епіграфічного документа¹⁹. Дещо складніше визначення імені батька агораномом Епікура, так як воно подане в дуже скороченому вигляді ΧΑΡ. В ольвійській ономастиці догетського часу поки що засвідчено тільки два антропоніми з таким початковим компонентом: Хармос,

¹⁶ Книпович Т. Н. Греческое лапидарное письмо в памятниках Ольвии. — НЭ, 1966, 6, табл. IX.

¹⁷ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И. — В кн.: Ольвия. Киев, 1940, с. 129—168.

¹⁸ IPE, I², № 201, l. 2.

¹⁹ Там же, l. 6.

син Діфіла з надгробку V ст. до н. е.²⁰ та Харінавт на агораномній гирі²¹. Отже, в даному випадку відсутні вагомі підстави для безсумнівного відновлення патроніміка в трирядковому клеймі, тому це питання залишається поки що відкритим. Найбільш разючим прикладом ономастичних відповідностей між агораномними клеймами та ольвійськими лапідарними написами є ім'я агораномна Педієя, сина Зоїла на клеймі з розкопок Ольвії (рис. 3)^{*} та Зоїла, сина Педієя в згадуваному списку ольвійських громадян²². Зазначимо, що імена в цьому клеймі також подані в скороченому вигляді: ΠΕΔΙΕΩΣ ΖΩΙΑΓΟΡΑ, які доповнюються так: ΠΕΔΙΕΩΣ ΖΩΙ

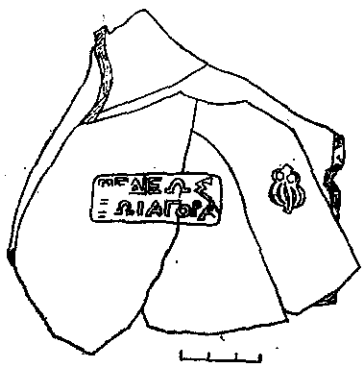


Рис. 3. Частина червоноглиняної ойнохої з агораномним клеймом з розкопок Ольвії (0.60—3319).

(ΛΟΥ) ΑΓΟΡΑ | ΝΟΜΟΥΝΤΟΣ |. Основний штемпель агораномна Педієя, сина Зоїла супроводжується анепіграфним клеймом, як і на ойнохоях з Дідової Хати. Зважаючи на особливості еллінської просопографії, в даному випадку на звичай давати ім'я діда внукові²³, можна впевнено розглядати вказаних ольвіополітів як родичів. Таким чином, беручи до уваги склад глини, з якої виготовлено клеймовані посудини, дані просопографії, а також що ці клейма зустрічаються виключно на території Ольвійського полісу, ми маємо змогу констатувати їх ольвійське виробництво.

В працях з археології Ольвії вже згадувалося про знахідки на городищі агораномних клейм, проте вони досі залишалися невивченими і ніхто з дослідників не спробував їх систематизувати та поставити в зв'язок з ольвійським керамічним виробництвом. Так, наприклад, на знахідки агораномних клейм в районі ольвійської агори в комплексах елліністичного часу вказувала О. І. Леві²⁴, а Е. М. Прідік у своєму відомому каталозі керамічних клейм наводить агораномні клейма Ольвії, що зберігаються в Державному Ермітажі²⁵: ΑΓΟΡΑ (ΟΜΟΥΝΤΩΝ), ΙΚΕΣ (ΙΟΥ) ΑΝΤΙ (ΜΗΣΤΟΡΟΣ), ΜΕΝΑΝ (ΔΡΟΥ) та ΙΑΓΟΡΑΝΟΜΟΥΝΤΩΝ], ΠΡΩΤΟΓΕΝ ΙΟΥΣΝ ΙΟΥΣ, ΔΗΙΜΗΤΡΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Як бачимо, серед опублікованих Е. М. Прідіком, на відміну від розглянутих вище клейм, представлені імена трьох агораномів. Всі антропоніми з цих клейм неодноразово засвідчено в ольвійській ономастичній догетського часу²⁶. Інші відомі нам екземпляри ольвійських агораномних клейм також містять у своїх легендах три імені. За своїми палеографічними ознаками вони відносяться до другої половини III—II ст. до н. е. Основні штемпелі часто супроводжуються анепіграфними відбитками гемм. Не ставлячи перед собою мети розгляду всіх відомих нам клейм цієї групи, більшість з яких мають дуже погану збереженість і не піддаються поки що достовірному читанню, обмежимося лише кількома прикладами з неопублікованих матеріалів.

З розкопок Ольвії 1957 р.²⁷ походить уламок червоноглиняної посудини

²⁰ Кнплович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.— МИА, 1956, № 50, приложение I, № 166.

²¹ Каршиковский П. Я. Про державний устрій Ольвії, с. 99.

* Висловлюємо глибоку подяку Ю. Г. Виноградову, О. І. Леві та Н. О. Лейпунській за люб'язне сприяння в написанні цієї статті матеріалами з розкопок Ольвії.

²² IPE, 1^o, № 201, I, 21.

²³ Habicht Chr. Zur Kontinuität griechischer Eigennamen.— In: Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München, Bd 11, 1972, S. 110—113.

²⁴ Леві Е. И. Ольвийская агора.— МИА, 1956, № 50, с. 65.

²⁵ Прідик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах эрмитажного собрания. Пр., 1917, с. 142, № 30, с. 97, № 733.

²⁶ Кнплович Т. Н. Население Ольвии, приложение II, № 17, 48, 107, 137, 185.

²⁷ Инв. № 0/57—1100.

з клеймом: АГОРА (ΝΟΜΟΥΝΤΩΝ), ΔΗΜΗ (ΤΡΙΟ), ΑΘΗΝΑΙ (ΟΥ), ΠΟΣΙΔΕ (ΙΟΥ).

Імена Деметрія, Атеная та Посідея належать до найпоширеніших ольвійських антропонімів і неодноразово зустрічаються в офіційних написах ²⁸. Нещодавно цікавий екземпляр агораномного клейма знайдено на південний захід від агори. В легенді цього штемпелю представлено імена Агатарха Евбіота та якоесь невідомого агораном (третє ім'я не збереглось): ΑΓΟΡΑΝ (ΟΜΟΥΝΤΩΝ), ΑΓΑΘΑΡΧΟ (Υ) ΕΥΒΙΟΤΟΥ, ... (рис. 4, 1).

Друге клеймо з цієї ж ділянки городища досить надійно відновлюється на основі ідентичного штемпеля, знайденого в 1961 р. експедицією ЛВІА АН СРСР ²⁹, за виключенням імені агораном в третьому рядку (рис. 4, 2): ΑΓΟΡΑΝΟΜ (ΟΥΝΤΩΝ), ΙΣΤΙΚΩΝΤΟ (Σ), Ε ... ΡΟΦ (?), ΜΕΝΕΚΡΑΤΟΥ. Імена Агатарх, Евбіот, Гістікіон та Менекрат, що представлені в легендах цих клейм, добре засвідчені в ольвійських лапідарних написах ³⁰.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє з певністю твердити, що в елліністичний період в Ольвії існувала магістратура агораномів, однією з функцій якої був нагляд та контроль над керамічним виробництвом. Оскільки в IV ст. до н. е. державний лад Ольвії був таким самим, як і в елліністичну епоху ³¹, то слід гадати, що функції агораномів також не мали істотних змін. Дійсно, для цього періоду нам відомі сірі посудини з розкопок Ольвії, на яких в консервативній формі відтиснуті клейма з іменами Агрона, Апатурія та Евполія ³², правда, без вказівки на яку-небудь посаду. Але вірогідність їх приналежності агораномам здається цілком можливою.

Підсумовуючи відомі нам на даний момент дані про керамічні клейма ольвійських агораномів, можна поділити їх на три хронологічні групи, що різняться між собою і типологічними ознаками легенди.

До першої належать клейма, легенда яких містить відтиснуте в консервативній формі одне ім'я в родовому відмінку. Вказівка на державну посаду відсутня. Наприклад: ΟΙΡΥΟΤΑΠΑ ³³. Час існування цієї групи клейм припадає на перші дві третини IV ст. до н. е.

До другої відносяться клейма з двома штемпелями. Один з них містить власне ім'я з патроніміком або без нього, а також вказівку на посаду агораном. Додаткові клейма анепіграфні. Наприклад: ΑΡΙΣΤΕΙ [ΔΟΥ, ΑΓΟΡΑΝ [ΟΜΟΥ ³⁴. Час існування клейм цієї групи охоплює останню третину IV—першу половину III ст. до н. е., тобто ранньоелліністичний період.

Третя група клейм є найчисленнішою і відноситься до значно більшого періоду, ніж дві перші, а саме до другої половини III—першої половини I ст. до н. е. Основні штемпелі містять три власні імені, яким передують вказівка на посаду агораномів. Додаткові штемпелі, як і в клеймах другої групи, анепіграфні. Наприклад: ΑΓΟΡΑ [ΝΟΜΟΥΝΤΩΝ, ΠΡΟΦΙ [ΔΟΥ, ΣΙΜΟΥ (?), ΣΙΒ[ΙΟ ³⁵.

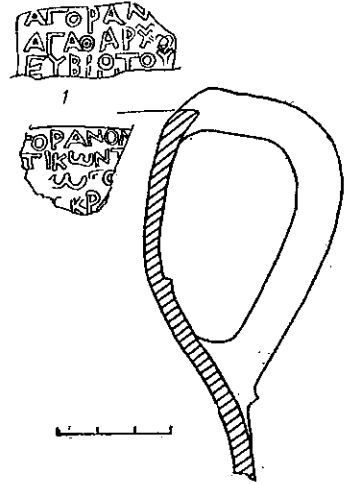


Рис. 4. Фрагменти червоноглиняних ойнохой з агораномними клеймами з розкопок Ольвії:

1 — инв. № 0.72/ЮЗА—384, 2 — 0.72/ЮЗА — 49.

²⁸ Книпович Т. Н. Население Ольвии, приложение 11, № 9, 48, 182.

²⁹ Инв. № 061. 2220.

³⁰ Книпович Т. Н. Население Ольвии, приложение 11, № 1, 73, 110, 138.

³¹ Зуц В. Л. Державний лад Ольвії, с. 68.

³² Леви Е. И. Ольвийская агора, с. 62—63, рис. 21, 22.

³³ Там же, с. 62—63, рис. 22.

³⁴ Инв. № ДХ—75, ус. 1/50.

³⁵ Инв. № 0.49.2876.

Запропонована класифікація керамічних клейм ольвійських агораномів дає змогу простежити еволюцію чисельного складу цієї магістратури від IV ст. до н. е. по імператорський період історії Ольвії включно (рис. 5).

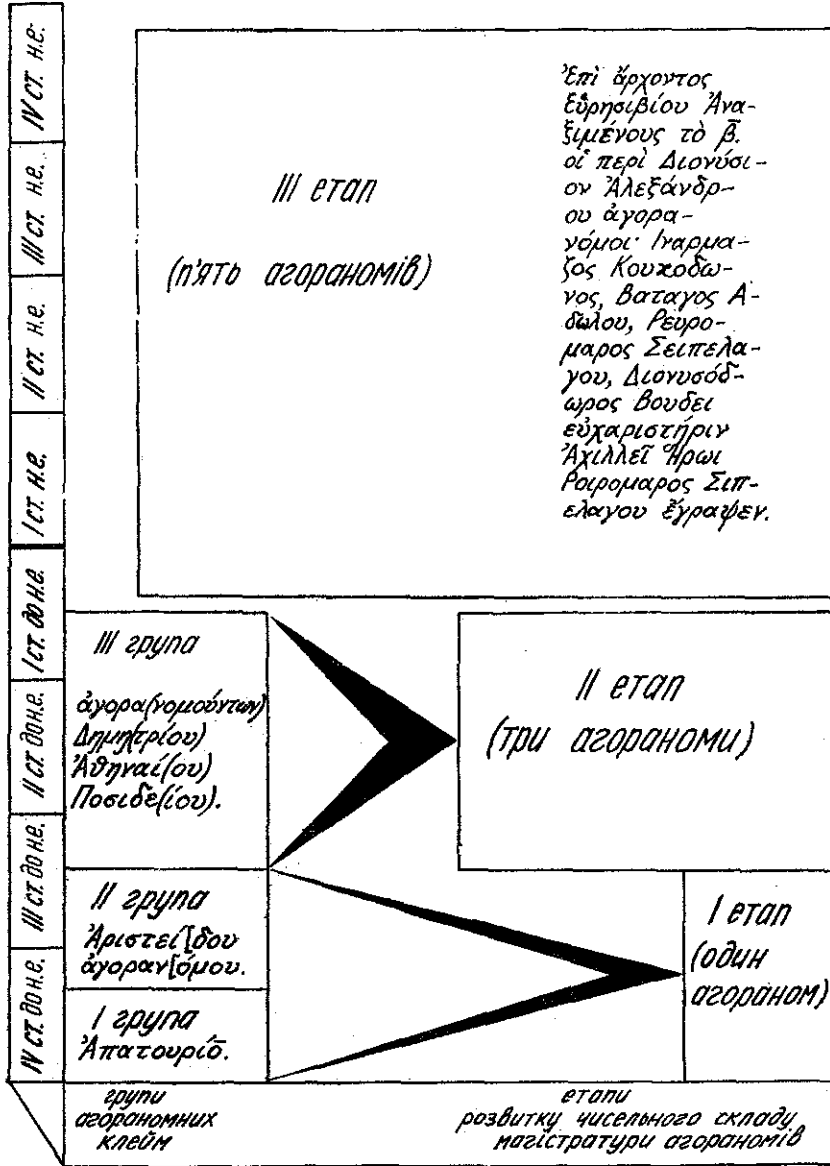


Рис. 5. Діаграма зміни чисельного складу колегії агораномів в Ольвії з класичної епохи до перших століть н. е.

Як свідчать керамічні клейма, в IV — першій половині III ст. до н. е. в Ольвії відповідна магістратура представлена однією особою, тоді як в період розвинутого та пізнього еллінізму вже фігурує колегія з трьох агораномів. Вотивні написи, дедикантами в яких виступають агораномі, дозволяють констатувати, що в перші століття нашої ери колегія агораномів в Ольвії налічувала вже п'ять осіб³⁶. Перш ніж подати, на наш погляд, найвірогіднішу інтерпретацію відзначеного явища, звернемося до деяких особливостей державного ладу та державного устрою Ольвії, а також історичних подій, на фоні яких розгорталася діяльність розглядуваної магістратури.

³⁶ Див. Інв. № прим. 6.

Серед дослідників Ольвії довгий час панувала думка, висловлена ще в минулому сторіччі В. В. Латишевим, що місто в усі періоди свого існування було демократичною республікою³⁷. Нещодавно із запереченням цього твердження виступив В. Л. Зуц, який відмітив, що на початкових етапах розвитку Ольвії ще не склалися необхідні соціальні умови для виникнення рабовласницької демократії³⁸. Державний лад міста до кінця V ст. до н. е. дослідник розглядає як владу автократів³⁹, посилюючись на ольвійські монети з написами АΡΙΧ, ΠΑΥΣ та ΕΜΙΝΑΚ⁴⁰. Нам, проте, здається, що становлення рабовласницької демократії в Ольвії пройшло складніший шлях.

Як відомо, грецькі колонії часто повторювали державний лад та державні інститути своєї метрополії⁴¹. В Мілеті — метрополії Ольвії та багатьох інших міст Середземномор'я та Причорномор'я⁴² — в період заснування таких колоній, як Істрія і Борисфен⁴³, панувала аристократія, з якою вели нещадну боротьбу демократичні верстви населення⁴⁴. Відносно державного ладу Борисфена в цей час ніяких писемних джерел не збереглося. Проте нам добре відомий державний лад Істрії та Аполлонії в архаїчну епоху, спільність історичної долі яких з Ольвією не викликає сумніву. Арістотель згадує, що на ранньому етапі в цих полісах панувала олігархія, яка знаходилася в соціальному антагонізмі з іншими верствами громадян⁴⁵. Т. В. Блаватська справедливо вбачає в цьому владу старої аристократії, що становила невелику групу серед населення міста⁴⁶. Пізніше, як свідчать епіграфічні джерела, тут було встановлено демократію. Зважаючи на те що в іонійських колоніях Західного Понту в архаїчний період існувала форма аристократичного правління, можна припускати і в сусідній колонії цього часу Борисфені — Ольвії — панування аристократії.

Однак низка джерел свідчить, що Ольвія у V ст. до н. е. перебувала під владою тиранів⁴⁷. Остання обставина дозволяє припускати, що поява тиранії в Ольвії сталася не пізніше першої половини V ст. до н. е., а точніше, близько 480—470 рр. до н. е., тобто тоді, коли з'явилися перші ольвійські «аси» з особовими іменами⁴⁸, які не могли бути ні епонімними, ні магістратськими⁴⁹. Саме на цей момент припадають і корінні зміни в просторовій структурі Ольвійського полісу. Приблизно на початку другої чверті вказаного століття археологічно простежується масове припинення життя на аграрних поселеннях Нижнього Побужжя⁵⁰, в той час як в Ольвії зареєстровано перехід до кам'яно-сирцевого домобудівництва та стрімке зростання

³⁷ Латишев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, с. 214.

³⁸ Зуц В. Л. Державний лад Ольвії, с. 67.

³⁹ Зуц В. Л. Державний лад Ольвії, с. 68.

⁴⁰ Карышковский П. О. О надписях на ранних монетах Ольвии.— МАСП, 1962, 4, с. 220—227.

⁴¹ Graham J. Colony and Mother-City in Ancient Greece. Manchester, 1964.

⁴² Bilabel F. Die ionische Kolonisation. Leipzig, 1920.

⁴³ Euseb., Chron. Can., p. 95.

⁴⁴ Нарис історії Мілета див.: Gaertringen H., Mayer M. Miletos.— RE, Bd. 15, S. 1566—1622.

⁴⁵ Aristot., Pol. V, 5, 1—7.

⁴⁶ Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э. М., 1952, с. 49.

⁴⁷ См.: Рубан В. В. К вопросу о датировке поселения Козырка II.— В кн.: Древние культуры Северного Причерноморья. Киев, 1978. Думка про династію ольвійських тиранів висловлювалась деякими дореволюційними дослідниками (див.: Цыбульский С. А. Греческие монеты. Спб., 1894, с. 21; Штерн Э. Р. Археологические новинки.— ЗООИД, 1904, 25, Протоколы, с. 54).

⁴⁸ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э.— IV в. н. э.). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Л., 1969, с. 12. Пор. появу монархічної влади в цей час на Боспорі. Тиранія існувала в V ст. до н. е. і в такій іонійській колонії, як Сінопа.

⁴⁹ Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы.— ВДИ, 1978, № 2, с. 83.

⁵⁰ Рубан В. В. Рец. на кн. Wąsowski A. Olbia pontique et son territoire. Paris, 1975.— ВДИ, 1977, № 2, с. 150.

території міста ⁵¹, яке за дуже короткий період досягло розмірів, фактично близьких до території Ольвії доби її найбільшого розквіту. Синхронність цих явищ нашоухує на думку про те, що швидкий темп урбанізації Ольвії, яка ще наприкінці VI ст. до н. е. являла собою рустифіковане поселення, став можливим внаслідок притоку людських сил всієї общини ольвіополітів (полісу), тобто синоїкізму поселень Нижнього Побужжя ⁵². В цьому відношенні необхідно зазначити, що не виключена можливість заходів тиранічної влади, спрямованих на концентрацію демографічного потенціалу полісу для проведення таких значних робіт, як будівництво лінії кріпосних стін, храмів, портівних споруд тощо. Адже добре відома бурхлива будівельна діяльність ранніх грецьких тиранів, яка часто багато в чому змінювала облік відповідних міст ⁵³.

Таким чином, є підстави вважати, що в загальних рисах державний лад Ольвії догетського періоду пройшов шлях від аристократичної форми правління в епоху архаїки через тиранію у V ст. до н. е. до рабовласницької демократії, що встановилася, наймовірніше, на рубежі V і IV ст. до н. е., тобто становлення державного ладу Ольвії є типовим процесом для античної Греції.

Слід гадати, що відповідним чином змінювався апарат державного управління Ольвійського полісу. У всякому разі наведені матеріали про магістратуру агораномів свідчать на користь того, що остання почала здійснювати контроль над стандартною керамічною продукцією не раніше першої половини, найвірогідніше, початку IV ст. до н. е. З другого боку, оскільки з розкопок Ольвії походить черепок з клеймом ΕΜΙΝΑΚΟ, можна припускати, що зазначені функції в V ст. виконувалися від імені тирана.

Не вдаючись до подробиць історії Ольвії часів демократичної республіки, нагадаємо тільки про те, що стрибкоподібне збільшення кількості посад агораномів співпадає з моментами різкого погіршення становища міста. Дійсно, IV — перша половина III ст. до н. е. відзначаються глибокою політичною та економічною кризою полісу ⁵⁴. З декрету на честь Протогена ⁵⁵ випливає, що полісна казна в цей час майже була пустою і практично всі державні заходи виконувалися за рахунок осіб, які обиралися на відповідні посади. Тому немає нічого дивного в тому, якщо припустити збільшення витрат приватних коштів у вигляді літургій як наслідок вичерпання державних економічних ресурсів. Особливого інтересу в цьому плані набуває нова інтерпретація П. Й. Карішковського початкової строчки декрету на честь амісенського кібернета часів правління Мітрідата Євпатора ⁵⁶. З запропонованого дослідником відновлення [ΠΕΡΩΜΕΝΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΥ]Σ ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΠΟΣΙΔΕΟΝ ΑΝΑΞΑ [ΓΟΡΟΥ] випливає, що на відповідний строк посада епоніма була передана верховному божеству, так як не знайшлося бажаючих нести значні витрати з особистих рахунків, займаючи посаду епоніма міста ⁵⁷. Не була виключенням з цього правила і магістратура агораномів. Останнє яскраво ілюструється істрійським декретом, яким вшановано Арістагора, сина Апатурія. Будучи обраним агораномом, він протягом року зразково виконував свої обов'язки, продаючи дешево хліб та вино, а також зменшуючи ціни на інший провіант. Потім він збудував

⁵¹ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в I тысячелетии до н. э.— В кн.: Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1977, с. 39—40.

⁵² Рубан В. В. Некоторые аспекты изучения процесса формирования античных городов Северо-Западного Причерноморья.— В кн.: Древние города. Л., 1977, с. 42—44.

⁵³ Kolb F. Bau-, Religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden.— JDAI, 1977, Bd 92 (1978), S. 99—138.

⁵⁴ Про початок економічної кризи Ольвії див.: Рубан В. В., Урсалов В. Н. Ольвийские монеты, с. 86—87.

⁵⁵ IPE, I³, № 32.

⁵⁶ Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы, с. 87.

⁵⁷ Там же, с. 86.

агораномій, за що народ, відзначаючи заслуги Арістагора, обрав його агораномом ще на два роки, протягом яких він діяв таким же чином, як і раніше⁵⁸. Отже, ольвіополіти, становище яких в елліністичну епоху було значно скрутнішим, ніж істрійців, змушені були вдаватися до збільшення кількісного складу магістратури агораномів, щоб необхідні витрати розподілити між членами цієї колегії. У протилежному ж разі не було б забезпечене її безперерйбне функціонування.

Для вивчення політичної і соціальної історії Ольвії епохи демократичної республіки не позбавлений інтересу також розгляд особових імен, які містяться в легендах ольвійських агораномних клейм. Крім вже згадуваних патроніміків ΖΩΛΟΣ та ΧΑΡ (...) нам відомі такі:

Ім'я агоранома	Місце видання або інвентарний номер клейма	Ім'я агоранома	Місце видання або інвентарний номер клейма
ΑΓΡΩΝ ΑΘΗΝΑΙΟΣ	МІА, № 50, с.62—63 0,56.б.н., 0,57, 1100, НКМ, б. н.	ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ	Придик Е. М. Каталог, № 30
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΤΙΜΝΕΣΤΩΡ	0,1907. 1753 Придик Е. М. Каталог, № 30	ΜΕΝΕΚΡΑΤΗΣ	0,61.2220; 0,72, 49, ЮЗА
ΑΠΑΤΟΥΡΙΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΔΑΙΚΡΑΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ	МІА, № 50, с. 62—63 ДХ-75, ус. 1/50 0,1907. 1753 0,57.1100; Придик Е. М. Каталог, № 733	ΠΑΝ [...] ΠΕΔΙΕΥΣ ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ ΠΟΛΥ [...] ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	НКМ, б. н. 0.60.3316/3319 Ол. Э.7235 Ол. Э.7235 0.56.546 0.56.б.н. 0,57.1100 Придик Е. М. Каталог, № 733
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΕΥΠΟΛΙΣ Ε... ΡΟΦ... ΗΡΟΦΙΛΟΣ ΙΚΕΣΙΟΣ	ДХ-73, ус. 1/30 МІА, № 50, с. 63 0,72.49. ЮЗА 0,49.2876 Придик Е. М. Каталог, № 30	ΣΙΜΟΣ (?) ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΣΩΣΙΒΙΟΣ ΦΙ (...) ΧΑΡ (...)	0,49.2876 0,56.546 0,49.2876 0,56.546 НКМ, б. н.
ΙΣΤΙΚΩΝ ΑΝΝΑΙΟΣ	0,61.2220, 0,72,49, ЮЗА 0,56. б. н.		

Звичайно, ольвійська просопографія елліністичної епохи має стати темою окремої праці, тому, завершуючи наше дослідження, зазначимо особливість наведених вище антропонімів, переважна більшість з них співпадають з іменами ольвіополітів, які займали ті чи інші державні посади. Останнє наводить на думку, що в елліністичний період в Ольвії склалася певна група заможних осіб — свого роду еліта, які почергово обиралися на різні державні посади, в тому числі й жерцями Аполлона — епонімами міста⁵⁹. Особливо багато відповідностей між іменами агораномів та інших офіційних осіб із списком ольвіополітів⁶⁰, характер якого до сих пір вважається неясним. Останнім часом вже не викликає сумніву його датування II ст. до н. е., однак, що це за список і з якого приводу його було складено, дослідниками не з'ясоване⁶¹.

Нам здається, що наявність у наведеному документі імен ольвіополітів, згадуваних в інших офіційних постановках III ст. і навіть у IV ст. до н. е., на що вже звертав увагу В. В. Латишев⁶², а також присутність в списку імен дідів та їх онуків⁶³ дозволяють констатувати, що перед нами діахронний запис імен, який складено у II ст. до н. е., проте своїм змістом він охоплює значно раніші часи. Однак його фрагментарність позбавляє можливості з певністю судити про характер документу. Якщо ж виходити з того, що це —

⁵⁸ SIG³, п. 708, 39—45.

⁵⁹ Пор., наприклад, кількість посад ольвійського Протогена та істрійського Арістагора.

⁶⁰ IPE, I², № 201.

⁶¹ Книпович Т. Н. Население Ольвии, с. 130—131.

⁶² IPE, I², р. 196.

⁶³ Книпович Т. Н. Население Ольвии, с. 130.

діахронний запис імен, який охоплює колосальний хронологічний відрізок, то можна припустити, що він являє собою щорічну фіксацію ольвійських епонімів. Необхідно разом з тим зазначити, що такому припущенню суперечить факт відсутності в цьому написі згадок про Аполлона як епоніма. Проте реконструйований П.Й. Каришковським напис з датою по імені верховного божества відноситься до заключного етапу існування догетської Ольвії, в той час як вказаний список могли скласти дещо раніше, до того ж до нас не дійшла його заключна частина. Якщо в майбутньому пощастить підтвердити епонімний характер цього документу іншими матеріалами або міркуваннями, то найвірогіднішою датою початку запису імен в ньому слід вважати час переходу від тиранії до демократії, як це мало місце в метрополії Ольвії — Мілеті.

В. В. РУБАН

Магістратура агораномов в Ольвії

Резюме

Прямые свидетельства о деятельности агораномов в Ольвии, известные к настоящему времени в литературе, относятся к первым векам нашей эры. В последние годы появились новые источники о функционировании указанной магистратуры и в более ранний период — IV—I вв. до н. э. Таковыми являются керамические клейма, сохранившиеся на стенках мерных ойнохой. Агораномные клейма из Ольвии представляется возможным разделить на три группы: I — одно имя в родительном падеже (первые две трети IV в. до н. э.), II — одно имя с отчеством или без него и указание должности агораномом (последняя треть IV — первая половина III до н. э.), III — три имени с указанием должности агораномов (вторая половина III — первая половина I в. до н. э.). Совокупность приведенных в статье материалов позволяет проследить эволюцию численного состава рассматриваемой коллегии в Ольвии начиная с IV в. до н. э. и кончая императорским периодом.

Є. В. МАКСИМОВ

Кераміка зарубинецької культури

На поселеннях і могильниках зарубинецької культури кераміка місцевого виробництва — уламки і цілі посудини — становить найбільшу групу знахідок і значною мірою визначає характер цієї культури, створюючи специфічний комплекс старожитностей, не схожих на пам'ятки інших синхронних культур. Місцевий зарубинецький посуд також має певні риси, які дозволяють вбачати їх джерела в культурах попереднього часу зарубинецької і суміжної територій.

Вказані особливості зарубинецької кераміки привернули до неї пильну увагу численних дослідників, які займалися вивченням зарубинецьких старожитностей, — В. В. Хвойки, П. Рейнеке, П. М. Трегьякова, Ю. В. Кухаренка та ін. Проте наявні численні праці з цього питання цілком не висвітлюють проблему. Таке становище можна зрозуміти, оскільки на ранньому етапі дослідження фактичних матеріалів було ще замало і упереджені та навіть тенденційні погляди виглядали цілком імовірними. Тому В. В. Хвойка, який мав справу тільки з специфічною за своїм складом керамікою поховань, де переважали чорнолощені посудини, відмітив в зарубинецькій кераміці наявність латенських рис в поєднанні з місцевими — скіфськими¹.

П. Рейнеке, користуючись тими самими матеріалами, визначав схожість зарубинецького посуду з керамікою деяких германських племен Середньої Європи. Такої точки зору дотримувалися К. Такенберг, Ю. В. Кухаренко² та ін.

¹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913.

² Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. — СА, 1960, № 1.